

PANEELLINN EESTI PROOSAS

1970.–1980. AASTATEL*

IVO HEINLOO

Karin Hallas on 1997. aastal kirjutanud: „Tallinn on aleatoorne mosaiik erinevatest miljöedest, mis lõikuvad, ristuvad ja põimuvad” (Hallas 1997). Üheks selliseks spetsiifilise miljööga keskkonnaks võib nimetada paneellinnaosaid.

Märkimisväärselt on paneellinnad oma sünnihetkest peale pakkunud huvi kõige erinevamatele kultuurivaldkondadele – arhitektuuri kõrval ka kujutavale kunstile, filmile, muusikale ning kirjandusele. Käesolevas artiklis uuritakse, kuidas jõudis masselamuehitus ning paneellinn kui kultuuriline fenomen ilukirjandusse. Loomulikuna tundub selle teema käsitlemine interdistsiplinaarselt, vaadeldes paralleelselt ka masselamuehitusalast diskussiooni stagnatsiooniaja ajakirjanduses ning 1980. aastate algul Eestis populaarseks muutunud keskkonnapsühholoogia uurimissuunda.

Paneellinn kui arhitektuuriline fenomen

Arhitektuuriteaduses on paneellinn küllaltki täpselt defineeritud. Heal lapsel mitu nime, nii on ka paneellinna puhul magalarajoon, uuslinn, uusagul kõik enam-vähem üheselt selliste elupiirkondade tähistajateks, mille näidiseksemplarideks on Lasnamäe, Mustamäe ja Õismäe Tallinnas ning samalaadsed linnaosad teistes Eesti linnades (Annelinn Tartus). Üks n-ö mikro-rajooni, paneellinnaosa algrakukese definitsioone kõlab nii: mikrorajoon on liiklusteedega ääristatud piirkond 6000–8000 elaniku jaoks, kus peale tüüpelamute, s.t samanäoliste ehitiste on veel koolimaja, lasteaiad ning igapäevaseid vajadusi rahuldavad teenindusasutused (poed, apteegid jne), mis paiknevad elamutest kuni 500 meetri ehk jalgsikäigu kaugusel (Bruns 2002).

Kui mõista paneellinnade all ühetaolistest tüüpelamutest koosnevaid tiheda asustusega masselamurajoone, siis leidub n-ö paneellinnu kõikjal maailmas. Eesti kontekstis tuleb arvestada ka ideoloogilist mõõdet, mis kehtib kindlasti Tallinna uuslinnaosade puhul. Kui Mustamäe, Tallinna esimese masselamurajooni ehitamine teenis enamjaolt kohaliku elanikkonna elutingimuste parandamise eesmärki, siis rahvasuus ka „immigratsioonipumbaks” kutsutud Lasnamäe projekti võib nimetada juba kindlalt keskvõimu venestamispoliitika osaks, mis pidi rahvaste sulandamise kaudu kaasa aitama n-ö *homo soveticus*’e tekkele.

Triin Ojari on sotsialistliku masselamuehitusideoloogia juurte üle arutledes leidnud sarnaselt paljudele teistele arhitektuuriteadlastele kinnitust tõisajale, et paneellinnaehituse ideoloogia on päritolult modernistlik ning funk-

* Artikkel põhineb 2008. aasta kevadel Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis kaitstud magistritööl „Paneellinn stagnatsiooniaja Eesti proosas”.

sionalistlik (Ojari 2004). Funktsionalistide siht oli ühendada elumajade planeerimisel esteetiline ja praktiline aspekt – peeti loomulikuks, et arhitektuur võib olla ühtaegu sotsiaalselt väljendusriikas, otstarbekas ja ilus.

Paneellinnaehituse aluseks oleva vabaplaneeringu põhimõte ulatub Šveitsi arhitekti Édouard Le Corbusier'ni. Avangardistliku mõtte ühe suurima teoreetiku Le Corbusier' poolehoid kuulus geomeetrilistele vormidele, nagu silindrid, risttahukad ja kuubid. Vabaplaneering oma algses tähenduses nägi ette, et majad paiknevad vabalt looduse rüpes, et võimaldada majaelanikele peale korralike valgustingimuste ka piisavalt õhku ja vaadet rohelusse.

Samu vabaplaneeringu juurde kuuluvaid aspekte rõhutab ka vene keelest tõlgitud tähelepanuväärne artikkel „Kus me elame lähemas tulevikus”. See propagandistliku eesmärgiga kirjutis maalib ulmelise tulevikuvisioni pargi roheluses vabalt ja maaliliselt paigutatud heledatest hoonetest, mille seintest tungib läbi päike ja miski ei näi eraldavat neis hoonetes elavaid inimesi lillelistest muruplatsidest (Ovtšinnikov 1960).

Alates esimeste paneellinnade kerkimisest Eestisse (Mustamäe valmis 1962–1973) tekkis ühiskonnas laiapõhjaline diskussioon valglinnastumisega seotud probleemide üle. Karin Hallas on kirjutanud, et tollal ilmusid esimesed tõsised märgid eestlaste rahvusliku linnaidentiteedi tekkimisest, mis protestivajadusest võimendatuna väljendusid mõneti üleromantiseeritud kujul (Hallas 1997). Üldine diskussioon kandus ka ilukirjandusse, mistõttu võime seisakuaja, s.t 1970. ja 1980. aastate eesti proosas näha paneellinna motiivi arenemist ja omamoodi „paneellinnakirjanduse” sündi.

Linnakirjandus ja muutunud linnamaastikud

Linnakirjanduse defineerimisel põrkume mitmesuguste probleemidega. Kindlasti ei tule linnakirjanduse all silmas pidada igasugust kirjandust, kus on linnast juttu või mille tegevustik toimub linnas. On arvatud, et linn kirjanduses pole pelgalt tegevuskoht, vaid meeleseisund (Pike 1981: 4). Linnakirjanduse uurimine saab endast kujutada eelkõige linnakogemuse uurimist. Eestis on linnakirjanduse uurimisega tegelenud nii kirjandus- kui ka kunstiteadlased. Ammendav ja panoraamne linnakirjanduse ülevaade seni puudub, linnatemaatikast silmas pidades on lähenetud vaid üksikteostele ja -žanridele.¹

Paljud uurijad on tõdenud, et linnakirjanduse, eelkõige linnaromaani uurimine on viimastel aastakümnetel üldiselt soiku jäänud. Olukord eesti kirjandusteaduses toetab seda väidet. Belgias tegutseva uurimisgrupi GUST (*Ghent Urban Studies Team*) uurijad Bart Keunen ja Nico Eeckhout on jõudnud seisukohale, et linnaromaani uurimine elab üle kriisi: kui XIX sajandi ja

¹ Õnne Kepp on uurinud linnaluulet perioodil 1860–1940 (Kepp 2003), Anneli Mihkelev on kirjutanud Tallinna ja Tartu esinemisest eesti luules (Mihkelev 2002), Maie Kalda on andnud ülevaate agulikirjandusest (Kalda 2001) jne. Värskeimatest töödest võiks veel nimetada Elle-Mari Talivee magistritööd, mis keskendub Karl Ristikivile kui linnakirjanikule (Talivee 2007; vt ka lk 124–143 siinses numbris).

Üheks põhjalikumaks linnakirjandust süstematiseerivaks artiklikuks on Karin Hallase kirjutis „Eestlane ja suurlinn” (Hallas 1996). Katsena kirjutada sõjajärgse linnakirjanduse ajalugu võib näha ka Andres Kure paraku käsikirja jäänud tööd „Eesti arhitektuur eesti kirjanduses 1960-ndate aastate ümbruses” (Kurg 1999).

XX sajandi alguse realistlikust/modernistlikust linnakirjandusest on ilmunud palju mahukaid uurimusi,² siis XX sajandi teisel poolel valitseva olukorra kaardistamine on jäänud pinnapealseks. Tegemist on seletamatu paradoksiga: samal ajal kui interdistsiplinaarsed linnauuringud on muutunud XX sajandi lõpul aktuaalseks (seda tõestavad arvukad uurimused sotsioloogia, arhitektuuri jne vallas), siis kirjandusteadus on ses osas teistest distsipliinidest mõnevõrra maha jäänud (Keunen, Eeckhout 2000).

B. Keunen ja N. Eeckhout pakuvad välja mitmeid hüpoteese selle paradoksi lahendamiseks. Ühelt poolt on see seletatav linnakirjanduse muutumisega. Ilukirjanduse dokumentaalne funktsioon on kadunud ning linnarealsuse kirjeldamisel ei suuda kirjandus võistelda audiovisuaalse meedia pakutavate võimalustega. Kuid isegi olulisem põhjus on linnakirjanduse eriline roll modernismi sümbolina. Nii on näiteks suurde linna saabumises nähtud modernistliku kirjanduse olulist ning jõulist sümbolit, mis tänapäeval on oma tähenduse kaotanud (Keunen 1999: 359). Linna ja modernismi suhte on tabavalt sõnastanud Tiit Hennoste: „Modernism on sündinud suurlinnast, ilma suurlinnata teda pole olemas. Küll aga on olemas suurlinn ilma modernismita” (Hennoste 2004: 83).

Teisalt on muutunud ka linnad ise. Linnamaastikud on Lääne ühiskonnas läbi teinud nii suure muutuse, et linnad ei ole enam täpselt piiritletavad. Metropol, modernistliku ettekujutuse kohaselt monoliitne üksus, on laiali valgunud ja sulanud kokku tagamaaga. Linn on muutunud lõputute kaardistamatute asulate kogumiks. Selliseks valglinnastumise näiteks on paneellinnaosad.

Masselamuehitusalane diskussioon stagnatsioonija ajakirjanduses

Paneellinnaehitust kajastavaid artikleid, mille autorid on nii arhitektid, kirjanikud kui ka muud kultuuriinimesed, on kuuekümnendatest kaheksakümnendateni ilmunud sedavõrd palju, et nende põhjal saaks koostada iseseisva uurimuse. 1950. ja 1960. aastate optimistlikud tulevikuvisionid (vt markantseima näitena eespool mainitud Ovtšinnikov 1960) asendusid seitsmekümnendateks mureküllaste probleemartiklitega. Kultuuriringkondade erinevate esindajate mõte liikus hämmastava sünkroonsuse ja üksmeelega. Seisukohavõttud varieerusid teravatest ja kriitilistest tagasihoidlikeni.

Jaan Kaplinski tunnistas, et tunneb hirmu arhitektuuri autoritaarsuse ees, ning et rohkem peaks arutlema inimese enda osa üle ruumi loomisel, kus ta elab. Uus (linn) pidi Kaplinski arvates õiglaselt mõtestatuna sisaldama vana (linna) kogemust, paneellinn soodustab aga individualismi, sest selles elamiskeskkonnas puudub eraldatus ja intiimsuse sfäär (Kaplinski 1978).

Mõni aasta hiljem kirjutas Lennart Meri, et siiani on tegeldud pigem elamuehitusega, ent aeg oleks hakata tegelema linnaehituse, s.t linnaplaneerimisega laiemas mõttes. „Linnaosal peab olema oma identiteet ja ülevaatlik struktuur, mille järgi oleks võimalik mis tahes üksikelementi oma kodulinna vaevata üles leida. Vastasel korral muutub linn arusaamatuks, järelikult võõraks, nõutust ja vaenu sisendavaks...” (Meri 1981: 265)

² Selliste pigem tüpologiseeriva väärtusega uurimuste näideteks on Burton Pike'i „The Image of the City in Modern Literature” (1981), Richard Lehani „The City in Literature” (1998), Hana Wirth-Nesheri „City Codes” (1996) jne.

Jaak Jõerüüt on ühes intervjuus sõnastanud linnastumise ja linnamaastike muutumisega kaasnevad probleemid umbes nii, nagu neist tollal ka mujal maailmas räägiti (Kiin 1983). Jõerüüdi seisukoht, et linn kui funktsionaalne tervik on käest läinud ja linna tähendus teisenenud ning progressi asemel sümboliseerib linn üha enam vaid kontsentratsiooni, haakub üsna hästi tollal populaarsete postmodernistlike linnateooriatega, mis nimetavad linna- maastikes toimunud muutustena veel ka territoriaalsuse kadumist ja kohatuse tekkimist (Lehari 1997: 64).

Paralleelselt paneellinnadiskursuse tekkimisega kirjanduses muutus Eestis populaarseks keskkonnapsühholoogia uurimissuund. Keskkonnapsühholoogide kirjutised aitavad mõista „paneellinnakirjanduse” eripära ja laiemat ühiskondlikku tausta. Tänu keskkonnapsühholoogide (Mati Heidmets, Toomas Niit, Jüri Kruusvall jt) artiklitele hakati Eestis kriitiliselt analüüsima paneellinnaosade elutingimusi ning kokkuvõttes mõjus see masselamuehitusele suhteliselt õnnestavalt.

Paneelrajoon on keskkonnapsühholoogia terminites selline elupaik, mis pigem takistab kui soodustab keskkonna personalisatsiooni – nähtust, kus inimene teatud osa välismaailmast omaks kuulutab. Sellisele elukeskkonnale on omane ülisuur asustustihedus ja pealesurutud pidev kontaktisolek, mis vallandab vastureaktsiooni: inimeste sulgumise oma korteritesse ja normaalse elukohajärgse lävimise kadumise. Tekib üleasustuse stress, inimestes sugeneb ükskõiksustunne ja suhtlemisvaegus (Heidmets 1981).

Millestki seesugusest – ükskõiksusest kui linlasele omasest psüühilisest seisundist – on kirjutanud saksa ühiskonnateadlane ja filosoof Georg Simmel. Teedrajavas essees „Suurlinnad ja vaimuelu” („Die Großstädte und das Geistesleben”) visandab Simmel moodsa linnainimese iseloomujooned, nimetades neist ühe tähtsamana tülpimust, mis on seotud väliste impulssidele vastuvõtlikkuse vähenemisega. Muljete rohkus, mida pakub üksikisikule linn, sunnib teda pikka aega viibima maksimaalse keskendatuse seisundis, nii et lõpuks ei suuda ta enam millelegi reageerida (Simmel 1965: 413–414).

XX sajandi teisel poolel omaette valdkonnana arenenud keskkonnapsühholoogia kui teaduslikult praktiseeritud sotsiaalkriitika seisukohad realiseerusid kõige ehedamal kujul ilukirjanduses.

Paneellinn ilukirjanduses

Eesti proosakirjanike jaoks on olnud paneellinn inspiratsiooniallikana viljakas. „Paneellinnakirjanduse” tekstide hulka võib paigutada Mati Undi romaani „Sügisball” (1978),³ Teet Kallase romaani „Janu” (1983) ja novellikogu „Õo neljandas mikrorajoonis” (1985), Jaak Jõerüüdi romaani „Raisakullid” (I osa 1982, II osa 1985), novelli „Räägivad ja kohtuvad” (novellikogus „Igavene suvi”, 1980) ning jutustused „Leping” ja „Õpetajad” (ilmunud ühiste kaante vahel 1979); Arvo Valtoni novellikogu „Mustamäe armastus” (1978), Astrid Reinla novelli „Muuseum” (novellikogus „Inimestega”, 1982) jne.

Üheks paneellinna keskkonnas toimuvaks protsessiks, mis kajastub ka ilukirjanduses, võiks nimetada *korteriseerumist*. Seda õnnestunud terminit on

³ Edaspidi on romaanile viidatud Mati Undi 1985. aastal ilmunud „Valitud teoste” 2. köite järgi.

Aivo Lõhmus kasutanud J. Jõerüüdi novelli „Räägivad ja kohtuvad” analüüsil (Lõhmus 1981: 440). Nimetatud novellis saab paneellinna karpnõu korterist kodusoost ja hubasust õhkav sõpruskonna poolkonspiratiivne kohtumispaik. Kõike, mis jääb sellest väljapoole, nii trepikoda kui ka majadevahelist kõledat eikellegimaad, tõlgendavad korterielanikud agressiivse ja võõrastavana. Et ennast vaenulikkusest välismaailmast eraldada, ehitab korteriperemees koridori raudvõre.

Samasugune oma ja võõra ruumi pörkumine toimub J. Jõerüüdi romaanis „Raisakullid II”: ametnik Maxi naine Merle elab kohe pärast turvalisest korterisügavusest lahkumist üle ebameeldiva intsidendi liftis, kus tundmatud noormehed teda ahistavad. Sellest peale haaravad Merlet „tugevad ksenofoobiahood”, mis väljenduvad kartuses võõraste asjade ees (Jõerüüt 1985: 20). M. Undi romaani „Sügisball” üks tegelane teeb aga järgmise tähelepaneku: „Trepid ja koridorid ei olnud pühad territooriumid. Neis olles ei olnud sa sees, vaid ikkagi väljas, argimaailmas” (Unt 1985: 310).

Korterist väljapoole jääv võõras ruum on tõeline eikellegimaa, hüljatud ruum. Selles leiduvad objektid on sama anonüümsed kui inimesed, nende tähendus on kadunud. Oma köögiaknast avanevat vaadet hoovi kirjeldab Udo Munak T. Kallase romaanis „Janu” nõnda: „... seal oli laste liivakast, seda tarvitasid ennekõike ümbruskonna koerad ja kassid. Veel kõrgus ühes platsiservas ebamäärane karkass, mis võis algselt olla näiteks korvpalliväljaku otsalaud. Nüüd oli ta otstarve ununenud, ta lihtsalt seisis ja vananes. Ühe maja ääres seisis telefoniautomaat, aknad katki. Teadsin, et ka automaat ise on alalõpmata lõhutatud” (Kallas 1983: 45). A. Valtoni novellis „Pärast unenägusid” tumestab üldiselt helget Mustamäe-kirjeldust asjaolu, et tumehalli telefoniputka klaasid on seal muutumatult purud (Valton 1978: 101).

M. Undi romaani „Sügisball” on Mustamäe-kirjanduse võtmes uuritud nija naapidi.⁴ T. Kallase romaan „Janu” tundub olevat senini kirjandusteadlaste jaoks pigem *terra incognita*, hoolimata märkimisväärsest poleemikast, mis selle ilmumisega kaasnes. Sotsiaalkriitiliseks ja ka (anti)utoopiliseks romaaniks nimetatud „Janu” kohta on M. Kalda kirjutanud, et selle tekstiga on läbi oma loominguga eelkõige Tallinna-autorina tuntud Kallas jõudnud lõpuks uusrajoonide juurde, mille suhtes ta tundub olevat sallivam kui kunstiintelligents keskeltläbi (Kalda 2003: 601).

Linnakirjanduse seisukohalt oluliste teemade hulka kuuluvad linna ja looduse ning linna ja maa vahekord. Linna suhestumine loodusega on üks kirjandusökoloogia uurimisobjekte, mille teoreetikud on leidnud, et linn kui inimtekkeline süsteem vastandub tavateadvuses enamasti loodusele, stiihiliisele ja omapäi arenevale keskkonnale. „Seda viimast oleme harjunud pidama millekski inimesest eemal olevaks; loodus on see, kuhu tuleb „minna”, et pärast seal mõnda aega viibimist taas rahulolevana kultuurse korrapära juurde tagasi pöörduda” (Tüür 2002: 681). Linna ja maa eristuses on aga nähtud koguni meie rahvusliku liikumise olulisimat kultuurilis-ideoloogilist vastasseisu (Kepp 2003: 362).

⁴ Piret Viires on pööranud tähelepanu selle teksti modernistlikkusele/postmodernistlikkusele ja suhtele tänapäevaga (Viires 2004), Epp Annus on toonud välja mitmeid teksti mõistmise seisukohalt olulisi sümboleid ja sidunud neid filosoofilise taustaga (Annus 2006; 2008). 2008. aasta juunis korraldasid Eesti Kirjanike Liit ja Eesti Kirjandusmuuseum „Sügisballi”-teemalise konverentsi (vt KK 2008, nr 11, lk 920–922).

Looduse tungimine linna kui tehiskeskonda ja linnalooduse võimalikkus on teemad, mis leiavad käsitlemist pea kõigis paneellinnast kõnelevates tekstides. „Janus” väljendub see minategelase mures sisemaakajakate olukorra pärast (Kallas 1983: 165), „Sügisballis” märkab Peeter Mustamäel elades hämmastunult, et varblased kõnnivad mööda majade välisseinu ning haakuvad seinakatte mügaratesse (Unt 1985: 326) – see on näide linna ja looduse sümbioosist, mis võib paneellinnakeskkonnas tekkida. Viimase suhtes palju pessimistlikum on T. Kallase novell „Muld”, kus peategelase jaoks muutub taimede kasvatamiseks vajaliku mulla leidmine oma kodumaja ümbrusest lausa eksistentsiaalse mõõtmega probleemiks. Peategelane Uku astub reipal sammul mikrorajooni sügavustesse lillede istutamiseks mulda otsima, ent tunneb vaid sandaletitaldade all nõtkuvat värsket asfalti (Kallas 1985: 55–56). Nii on Uku sunnitud tõdema: „Jah, Mustamäel pole musta mulda.... On ainult asfalt, tolm, muru. [---] Arvatavasti on asfalt linnaoludes väga vajalik element” (Kallas 1985: 57).

Sama skeptiline on „Janu” peategelane Udo Munak, kelle vaatevälja jääb paneelmaja kõrgemal korrusel elades ka tükike loodust. „Näe, taamal tumendasid maised metsad ja libajad künkakuplid, tõsistena seisid liigendatud veepinnad, järved ja järvekeseid Ja kuigi kogu see maaliline ning meelirahustav maastik, mis moodustas mu vaatevälja fooni, oli praegu sume ja kuidagi kinnine ... oli see siiski täiesti ühemõtteline tükk elavat loodust.... See kõik seal kaugel oli kuidagi väga loomulik. Sama loomulik tundus nüüd ka see, et mingisse selle elava looduse soppi pidi jääma ka üks linn....” (Kallas 1983: 48). Kätesaamatu aknataguse looduse vastuolu linnaelu halli tegelikkusega sunnib Munakut mõrult tõdema: „Ela oma kuuendal korrusel ja vaata aknast kaugeid järvesilmi” (Kallas 1983: 49).

Linna- ja maakultuuri vastandamine on üks linnaidentiteeti loovaist vahendeist ja iseloomustab läbivalt ka eesti linnakirjandust. Esimese või teise põlvkonna linlaste kohanemine linnaga pärast maalt linna kolimist ei toimunud valutulult. Neid kohanemiskasusi väljendab tabavalt üks tegelasi Mati Undi näidendis „Räägivad”: „Ah, eks me kõik ole esimest põlve linnas. Ei meie tea, mis siin on ja mis siin ei ole ja mis siin peale hakata” (Unt 1984: 68). Linnasotsioloogias on kasutatud termineid „agraarmüstitsism” ning „nostalgia „kaotatud maailma” järele” (Lehari 1997: 64).

Nostalgia kaotatud maailma järele on jälgitav eelkõige T. Kallase romaanis „Janu”. Tähtsamaid motiive selles tekstis on kaev – ruraalse mentaliteedi sümbol. Kaevu juures osutub võimalikuks vana kombe kohaselt suhelda ning trotsida linnakeskkonnale nii iseloomulikku anonüümsust. Igatsus maaelu järele avaldub teoses läbivalt, nii näiteks rõhutab müstiline dispetšer Allan Rüütel kõõgi kui suhtluskeskonna tähtsust: „Meie esivanematel oli ikka kombeks kõõgis istuda, videvikku pidada, juttu ajada” (Kallas 1983: 24). Isegi niivõrd igapäevane toiming kui kartulikoormimine viib Udo Munaku mõtted selleni, et tema suhted kartuliga on maaläheduse tõttu märksa vahetumad kui linnas üleskasvanutel. Lapsepõlvest on Munakule jäänud helge mälestus väikesest armastatavast leivapoekesest, kus lõhnas soojalt, pehmelt ja magusalt (Kallas 1983: 54). Paneellinna reaalsuses peab ta aga veeavariijärgse veepuuduse tõttu pidama kohalikus selvekaupluses ellujäämisvõitlust ülbete ja omakasupüüdlite kaaslinlastega veepudelite pärast. Külaelule pöörduvad Munaku mõtted tagasi, nähes poetagust januringi. „Aga jah, minu meelest sobisid poetagused janu-

ringid rohkem külakohtadesse, seal sisaldasid nad muu kõrval koloriiti ja rahvalikku huumorit, linnaoludes muutus seesama situatsioon minu meelest natuke rämpseks ja taunitavaks” (Kallas 1983: 60).

Mõnedes masselamurajoonide elulaadi kirjeldavates tekstides kajastub ka 1960.–1980. aastatel ühiskonnas üldlevinud arusaam paneellinnaosade kõrgemast koteeritusest elamiskeskonnana võrreldes Tallinna vanemate linna-rajoonidega. J. Jõerüüdi romaanis „Raisakullid” moodustab see lausa sündmustiku peatelje ja liikumapaneva jõu: kaks peategelast on seal vastandatud nii oma ellusuhtumise, elukutsete kui ka elukoha poolest. Bürokratiliku maailmavaatega võimuahne ametnik Max on muretsenud endale ja oma perele elamispinna magalarajoonis ning kombineerinud kahest kõrvuti asuvast korterist kokku ühe viietoalise, ruumika ning kõigi mugavustega korteri. Paul on aga loomeinimene, kes vireleb vanalinna keldrikorteri viletsates tingimustes. Korter paneellinnaosas muutub Pauli põhiliseks ihaldusobjektiks ja tema tegutsemise motivaatoriks, mille nimel on ta nõus kirjutama ka nomenklatuuri tellimustööna ühe tehase ajaloo.

Paneellinnaossa mujalt elama kolimine on üheks süžeeliiniks teisteski tekstides. Nii näiteks on A. Valtoni novellis „Mustamäe armastus” peategelane Mihkel kolinud Kunderi tänavalt Mustamäele Sõpruse puisteele. Ka eespool mainitud J. Jõerüüdi novellis „Räägivad ja kohtuvad” saabub abielupaar elama uude kahetoalisesse tüüpkorterisse karpimaja üheksandal korrusel, kusjuures korter tundub algul neile nimetu, peaaegu irrealse asjana, see on „eludest puutumatu, steriilne” (Jõerüüt 1980: 35). „Õhk oli selles täis põrandakatete keemilist, puuliimi ja vaigu sumedat, värvi teravat hõngu. Seintest õhkus veel niiske betooni, tehiskivi kalkust, need seinapaneelid olid alles mõne kuu eest seisnud alasti vihma, lume ja tuule käes....” (Jõerüüt 1980: 34) Tihti kujutataksegi korterit tuliuue elukohana, kust isegi värvilõhnad pole veel kadunud – ning *genius loci* veel sisse kirjutamata. Omalaadne transformatsioon toimub aga A. Reinla novellis „Muuseum”, kus Arkaadi vahetab oma Mustamäe korteri ruumikama elukoha vastu Ristiku tänaval, kus saab segamatult tegeleda isikliku majamuuseumi rajamisega (Reinla 1982).

Masselamurajoonide elulaadi kujutava ilukirjanduse roll paneellinnaehitust puudutavas poleemikas tuleb eriti selgelt ilmsiks, kui vaadelda M. Undi romaani „Sügisball” suhestumist Gaston Bachelard'i teosega „Ruumipoeetika”. „Ruumipoeetikas” rakendab Bachelard fenomenoloogilist lähenemisviisi arhitektuurile ning teoses on arhitektidel soovitatud linnu ja maju planeerida lähtuvalt oma isiklikust kogemusest, mitte abstraktsetest skeemidest, mis ei pruugi sobida inimestele, kes neis linnades ja majades hiljem elama hakkavad.

Bachelard kirjeldab umbes sarnast linnakeskkonda nagu Untki: „Pariisis ei ole maju. Suurlinna elanikud elavad üksteise otsa kuhjatud karpides. [...] Tänav ja korruse number fikseerivad meie „konventsionaalse urka” asupai- ga, aga meie eluasemel pole ei ruumi enda ümber ega vertikaalset mõõdet. [...] Sillutisest katuseeni lasuvad korterid üksteise otsas ja kogu linna piirab silmapiirita taevatelk. Linnas on ehitistel üksnes VÄLINE kõrgus. Liftid hävitavad treppide heroismi. [...] Vertikaalsuse intiimsete väärtuste puudumisele suurlinna majades lisandub kosmilisuse puudumine. Majad ei kuulu seal enam loodusesse. Suhted eluaseme ja ruumi vahel muutuvad kunstli- kuks. Kõik on masinlik ja intiimne elu põgeneb nelja tuule poole” (Bachelard 1999: 65).

Bachelard'i ja Undi vahelistele intertekstuaalsetele seostele on tähelepanu pööratud ka varem. Marek Tamm on leidnud, et „Ruumipoetika” on M. Undi „Sügisballi” peamisi alltekste, luuletaja Eero aga esindab romaanis Bachelard'i häält (Tamm 2000: 168). Epp Annus on kasutanud Bachelard'i tule metafoori paneellinna öös säravate korteritulede tõlgendamisel (Annus 2006: 119).

Võib öelda, et Bachelard'i fenomenoloogiline lähenemine, mis põhineb vaid tunnetusel ning välistab mõistuspärasuse, olles seega mitte tõsiteaduslik, muutub „Sügisballis” paneellinna poetiseerimise vahendiks. Kuna „Ruumipoetika” kujutab endast osaliselt ka urbaniseerumise kriitikat, siis pole „Sügisballi” rohked viited ja vihjed Bachelard'ile juhuslikud. Unt kasutas prantslase filosoofiat oma teoses nii paneellinna modelleerimise kui ka paneellinnavastase sõnumi edastamise vahendina.

Linnaruumi tõlgendamine metafooride kaudu

Üks viis linnaruumi ja -kogemust kirjeldada ning mõtestada on metafooride kasutamine. Metafoor on üks põhilisemaid linna teadvustamise ja kontseptualiseerimise vahendeid. Selle arusaamaga kooskõlas on ka „paneellinnakirjanduse” tekstid, milles leidub arvukalt linnametafoore.

Kaia Lehari on jaganud linnametafoorid kahte tüüpi: loodusest laenatud tüpoloogilised metafoorid ning artefaktid, kujundatud keskkonna kogemuse alusel loodud metafoorid (Lehari 2000: 130). Esimesse rühma kuuluvad kujutlused linnast kui soost, metsast, kõrbest, saarest või mäest; teise aga kujutlused linnast kui masinast, muuseumist, vanglast, kindlusest, ka aiast, põllust jne. Olgu siin ära toodud mõned paneellinna kujutavates tekstides enim kohatavad metafoorid.

Linn kui kindlus. Linn on alati olnud kaitstud ja suletud koht. Juba sõna *linn* etümoloogia seob teda eesti keeles sõnaga *linnus*. Romaanis „Janu” meenutab paneellinnaosa Udo Munakule kaugemalt vaadeldes kindlust: „Ma lähenesin kaevule, nüüd vaatasin ma üles, ma nägin seda rohelist oaasi piiravat kõrgete majade müürijoont, kõigist neljast kaarest kerkisid majad nagu hallid kaljud, täis koopaid ja piiritajapesi, nagu kindluseseinad jooksuradade, vaaterõdude ja heitetornidega, müürid helendasid kalgilt...” (Kallas 1983: 128)

Linn kui kõrb. Selline arusaam, kus linna võrreldakse kõrbega ning maju (kõrbe)saarte/oaasidega, domineerib „Sügisballis”. Eerole kangastub paneellinn koguni eksootilisena: „Paneelid pimestasid Eerot kuumal suvepäeval, olid kui Sahara valged kõrbelinnad, kus Eero polnud kunagi käinud, kuid mida ta oma vaimusilma ees küllalt oli näinud” (Unt 1985: 310). Paneellinn on „Sügisballis” sarnaselt kõrbele tühi, hingestatud maastik ilma inimesteta. Paneelmaja on aga kui lootusesaar keset hävingut ja kaost.

Linn kui muuseum, linn kui surnuaed. „Sügisballis” võrdleb Eero paneellinna varematega, mälestusega surnud kultuuridest. Ka August Kask mõtiskleb surnud linnast, kui linnaosa enne äikesetormi inimestest tühjeneb (Unt 1985: 334).

Ootuspärane on linna samastamine labürindiga. „Sügisballis” keskendub tekstuaalne jutustaja mitme lehekülje ulatuses Eero sihitule hulkumisele paneellinna majaderägastikus. „Eero uuris tema ümber avaneva labürindi

siluetti, püüdes meenutada midagi, mis öösel meelde jäänud” (Unt 1985: 418). „Janus” leidub aga vähemalt üks üllatav metafoor, kus linna võrreldakse merelahega, mis on täis pikitud suuri kandilisi kivisid (Kallas 1983: 165).

Kokkuvõtteks

Eestisse jõudis linnakultuur hilinemisega. On öeldud, et eestlased on läinud linna, kuid nende juured jäänud maale (Hallas 1996: 113). Linnad tõmbavad magnetina, sest neis käib elu ning avanevad võimalused. Eestlane on õppinud oma linnajuuri tunnetama alles viimasel ajal, mil on hakanud kujunema meie linnamälu ja rahvuslik linnamütoloogia. Stagnatsiooniaegne masselamurajoonide elulaadi kajastav kirjandus on andnud oma panuse selle linnamütoloogia kujundamisse.

Kirjandus

- Annus, Epp 2006. Jalajäljed ja pilgud: Mati Undi Mustamäe. – Looming, nr 1, lk 112–123.
- Annus, Epp 2008. Asuandmisest, Mustamäest ja „Sügisballist”. – Looming, nr 9, lk 1405–1413.
- Bachelard, Gaston 1999. Ruumipoeetika. Tallinn: Vagabund.
- Brunns, Dmitri 2002. Tallinna „mäed”. – Ehitaja, nr 9, lk 7–11; nr 10, lk 12–15.
- Hallas, Karin 1996. Eestlane ja suurlinn. – Kunstiteaduslikke uurimusi, nr 8, lk 90–116.
- Hallas, Karin 1997. Second-hand linnaosad. – Eesti Ekspress 31. X.
- Heidmets, Mati 1981. Linnakeskkond ja inimene. – Elulaad ja elukeskkond. Koost. P. Vihalemm. Tallinn: Eesti Raamat, lk 42–63.
- Hennoste, Tiit 2004. Liha linna lihast. Tulutu katse organiseerida kaost. – Vikerkaar, nr 4/5, lk 76–83.
- Jõerüüt, Jaak 1979. Leping. Õpetajad. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jõerüüt, Jaak 1980. Igavene suvi. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jõerüüt, Jaak 1982. Raisakullid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jõerüüt, Jaak 1985. Raisakullid II. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kalda, Maie 2001. Eesti kirjanduslik agul. – Looming, nr 11, lk 1715–1726.
- Kalda, Maie 2003. Teet Kallase Tallinn. – Looming, nr 4, lk 594–601.
- Kallas, Teet 1983. Janu. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kallas, Teet 1985. Öö neljandas mikrorajoonis. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaplinski, Jaan 1978. Autoritaarsest arhitektuurist. – Sirp ja Vasar 6. X.
- Kepp, Öne 2003. A Chance of Estonian Urban Poetry? A Glance at Estonian Urban Poetry Between 1860–1940. – V. Sarapik, K. Tüür (koost), Koht ja paik III. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, lk 361–377.
- Keunen, Bart 1999. The Decline of the City as Modernist Symbol. City Images in Postmodern Urban Fiction and in Collective Memory. – D. De Meyer, K. Versluis (eds). The Urban Condition: Space, Community and Self in the Contemporary Metropolis. Rotterdam, lk 359–376.
- Keunen, Bart, Eeckhout, Nico 2000. Whatever Happened to the Urban Novel. – <http://www.nottingham.ac.uk/3cities/barts.htm> (4. I 2009).

- K i i n, Sirje 1983. Inimesed kannavad endas suuri saladusi (intervjuu J. Jõerüüdigaga). – Sirp ja Vasar 20. V.
- K u r g, Andres 1999. Eesti arhitektuur eesti kirjanduses 1960ndate aastate ümbruses. (Käsikiri Andres Kure valduses.)
- L e h a n, Richard 1998. *The City in Literature: An Intellectual and Cultural History*. Berkeley: University of California Press.
- L e h a r i, Kaia 1997. Ruum. Keskkond. Koht. – Eesti Kunstiakadeemia toimetised, nr 5. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.
- L e h a r i, Kaia 2000. Metafoorne linnamaastik. – T. Maran, K. Tüür (koost), *Tekst ja loodus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 129–134.
- L õ h m u s, Aivo 1981. Ah, moodsuse jahe kirg! – *Looming*, nr 3, lk 439–441.
- M e r i, Lennart 1981. Aiaäärne majadetagune. – *Looming*, nr 2, lk 261–269.
- M i h k e l e v, Anneli 2002. Tallinna ja Tartu tekst eesti luules. – V. Sarapik, K. Tüür, M. Laanemets (koost), *Koht ja paik II*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, lk 455–478.
- O j a r i, Triin 2004. Elamispiind. Modernistlik elamuehitusideoloogia ja Mustamäe. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, nr 2, lk 42–70.
- O v t š i n n i k o v, A. 1960. Kus me elame lähemas tulevikus. – *Õhtuleht* 11. VI.
- P i k e, Burton 1981. *The Image of the City in Modern Literature*. Princeton: Princeton University Press.
- R e i n l a, Astrid 1982. Inimestega. Tallinn: Eesti Raamat.
- S i m m e l, Georg 1965. The metropolis and mental life. – K. H. Wolff (ed), *The Sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press, lk 409–424.
- T a l i v e e, Elle-Mari 2007. Linn Karl Ristikivi romaanis „Õige mehe koda” ja teistes Tallinna triloogia romaanides. Tallinn: Tallinna Ülikool. (Magistritöö eesti keele ja kultuuri instituudis.)
- T a m m, Marek 2000. Eesti Bachelord. – *Vikerkaar*, nr 5/6, lk 166–169.
- T ü ü r, Kadri 2002. Aiad ja jõed: linnaloodusest Tõnu Õnnepalu romaanides. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 681–691.
- U n t, Mati 1984. Räägivad. Tallinn: Perioodika.
- U n t, Mati 1985. Sügisball. – M. Unt, *Valitud teosed 2*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 306–430.
- V a l t o n, Arvo 1978. Mustamäe armastus. Tallinn: Eesti Raamat.
- V i i r e s, Piret 2004. Mustamäe metamorfoosid. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 458–462.
- W i r t h - N e s h e r, Hana 1996. *City Codes. Reading the Modern Urban Novel*. Cambridge University Press.

The Panel Town in the Estonian Prose of the 1970s and 1980s

Keywords: mass panel housing, urban literature, environmental psychology, city metaphors

Panel housing districts are in many ways an outstanding phenomenon in (Soviet) Estonian culture. First and foremost, they are illustrators of a period in Estonian history, in particular, the stagnation era of the 1970s and 1980s.

In that politically tense era spent under Soviet rule problems associated with cultural colonization were becoming more and more evident. The building of new mass-produced residential areas in Tallinn was followed by a wave of immigration from other parts of the Soviet Union. From the ideological point of view the new residential areas were supposed to support the idea of a collectivist way of life, but instead, they bred anonymity and a feeling of fear and uncertainty in the city-dwellers.

Judging by the recurrence of this motif in the literature of the stagnation era panel housing districts can be considered as a specific scene used in Estonian urban prose. Between 1975 and 1985 many relevant short stories and some novels such as *Janu* („Thirst”) by Teet Kallas, *Sügisball* („Autumn Ball”) by Mati Unt and *Raisakullid* („Vultures”) by Jaak Jõerüüt were written. The so-called „anti-urbanism” is clearly manifested in these texts, which present the aforementioned city space in a sociocritical way.

The „panel city literature” was rich in metaphors as the anti-urbanist message had to be implicit, yet intelligible to the reader who, due to heavy ideological censorship, was used to reading between the lines. Today, panel housing districts accommodate almost half the citizens of Tallinn. Therefore it is important to study their phenomenon and its cultural background by analyzing its relations with other disciplines such as literature, art, music etc.

Ivo Heinloo (b. 1985), MA, doctoral student, Tallinn University, ivoh@tlu.ee